

УДК 94(477.8/.82)"18/19":323.15

Валентина Надольська (м. Луцьк)

кандидат історичних наук,
доцент кафедри документознавства і музейної справи
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки
Email: nadolsk65@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Волинська губернія: етнічні процеси у контактній зоні

У статті на основі аналізу архівних документів, статистичних матеріалів характеризується поліетнічна структура населення Волинської губернії та її динаміка упродовж кінця XVIII – початку XX ст. При цьому Волинь розглядається як порубіжжя – ареал основних масивів української культури й одночасно територія природної і примусової взаємодії різних культур. Звернуто увагу на: поширення у регіоні політики русифікації, яка одночасно носила яскраво виражений антипольський характер; іноземну колонізацію, що зумовила формування у губернії чисельних чеських та німецьких поселень; культурну відособленість єврейських громад волинських міст і містечок. Прослідковуються процеси міжетнічної взаємодії найбільш чисельних етнічних груп краю – українців, поляків, євреїв, чехів, німців; вплив на етнічні процеси національної політики російського самодержавства. Доведено, що у результаті міграційних процесів і ряду факторів політичного, культурного і релігійного характеру на цій території склалася особлива соціальна, етнічна та конфесійна структура населення, а також його мовна диференціація. Вплив між етнічними групами був взаємним, а не одностороннім. Національна політика російського самодержавства упродовж досліджуваного періоду зумовила зміни політичної і соціально-культурної орієнтації місцевої української еліти та частини її пересічних представників. Корінне населення не залишалося пасивним об'єктом асиміляції польської та великоросійської культур, місцеве живе середовище не меншою мірою впливало на політично домінуючі етнічні групи.

Складні взаємодії, що відбувалися в контактній зоні між сусідніми народами і окремими етнічними групами, справляли значний вплив на головні визначники етнічності – самосвідомість, мову, традиційно-побутову культуру. Поліетнічність стала важливим чинником, що сприяв формуванню серед українців, котрі характеризувалися в основній своїй масі переважанням релігійної самоідентифікації, національної самосвідомості.

Проаналізований у статті матеріал сприятиме більш цілісному вивченню історії Великої Волині – регіону тривалого проживання компактних етнічних груп, котрі привнесли в іноетнічне середовище свої традиції, що привели до змін в життєдіяльності місцевого населення.

Ключові слова: Волинська губернія, етнічні процеси, колонізація, русифікація, німці, чехи, поляки, євреї, національна політика.

Valentyna Nadolska (Lutsk)

Ph.D in History sciences, Associate professor;
Associate professor of chair of records management
and museum affairs, Lesya Ukrainka Eastern
European National University;
Email: nadolsk65@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9621-0074>

Volyn province: ethnic processes in contact zone

This article based on the analysis of archival documents, statistical materials, it characterized the polyethnic structure of Volyn province's population and its dynamics during the end of the XVIII – early XX centuries. At the same time, Volyn is considered as a borderland - the area of the main arrays of Ukrainian culture and at the same time the territory of natural and forced interaction of different cultures. The spread of the policy of Russification

in the region, which at the same time had a pronounced anti-Polish character; foreign colonization, which led to the formation of numerous Czech and German settlements in the province; cultural isolation of the Jewish communities of Volyn cities and towns are considered in the article. The processes of interethnic interaction could be noticed between numerous ethnic groups of the region – Ukrainians, Poles, Jews, Czechs, and Germans; and also influence on ethnic processes of the national policy of Russian autocracy. It has been proved that a special social, ethnic and confessional structure of the population, language differentiation has developed in this territory as a result of migration processes, political's, cultural's, religious nature's facts. The influence between ethnic groups was mutual, not unilateral. The national policy of the Russian autocracy during the period under study caused changes in the political and socio-cultural orientation of the local Ukrainian elite and some of its ordinary representatives. Indigenous peoples did not remain a passive object of assimilation of Polish and Greater Russian cultures, and the local living environment had no less influence on politically dominant ethnic groups.

Complex interactions that took place between neighboring peoples and individual ethnic groups, had influence on the main determinants of ethnicity – self-consciousness, language, traditional and household culture. Polyethnicity became an important factor that contributed to the formation of Ukrainians, who were characterized mainly by the predominance of religious self-identification, national identity.

The material analyzed in the article will help to make Great Volhynia's history studying more holistic, because it's a region of long-lasting compact ethnic groups' accommodation, that brought changes in their own traditions and livelihoods of local population.

Key words: *Volyn province, ethnic processes, polonization, russification, Germans, Czechs, Poles, Jews, national politics.*

Вступ

Географічне розташування українських земель стало одним із дієвих чинників, який протягом століть детермінував їх історичний розвиток як яскраво вираженої контактної зони з різноманітним спектром соціокультурних феноменів. У результаті неодноразового поділу території сучасної України, зміщення кордонів між державами, релігіями, політичними і культурними системами, мовами та етнічними групами склалися умови, які зумовлювали різноманітні форми взаємодії народів¹.

Контактні зони, як специфічні форми історичного синтезу, котрий характеризується спільним тривалим проживанням на певній території різних етнічних груп, що тягне за собою співіснування і взаємодію їх культурних, релігійних та ін. систем, цілком обґрунтовано стали важливим об'єктом сучасних наукових досліджень². Такі території є не просто простором, де спільно

проживають різні етноси, а органічною і життєздатною структурою зі своїми закономірностями розвитку і специфічними культурними рисами.

Формування контактних зон відбувається в умовах розмитості або рухливості кордонів. Відповідно до англійських дефініцій необхідно розрізняти кордон-«бордер» (border) і кордон-«фронтір» (frontier). У радянській історіографії склався саме образ кордону-бордера, лінії, що розділяє країни, території і народи жорстким бар'єром, у зв'язку з чим ігнорувалася поліетнічний характер регіонів, історико-культурний внесок у їх розвиток інших груп населення. Кордон-фронтір більшістю дослідників інтерпретується як важлива складова контактної зони. Домінування серед сучасних українських вчених останнього підходу відбилося у формуванні порівняно нової галузі соціально-гуманітарних знань – вивчення «порубіжжя», орієнтованого на дослідження феноменів «кордонів», «контактних зон», ареалів історич-

¹ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 333.

² Вивчення українських земель як своєрідної контактної зони після тривалої перерви було відновлено в українській історіографії в кінці XX ст. Ґрунтовний аналіз історіографії цієї проблеми див.: Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К., 2002. С. 333–365; «Early Modern Ukraine Between East and West»: projectories of an Idea // Regions: A prism to View the Slavic-Eurasian World. Towards a Discipline of «Regionology» / Ed. by Kimitaka Matsuzato. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2000. – P. 50–69; Петрова А. О. Порубіжжя, пограниччя, контактна зона: до питання вивчення теми в українській історіографії // Історичний архів. Наукові студії. 2016. Вип. 15. С. 205–209. Теоретичні аспекти природно-етнічних контактних зон як місця розвитку чисельних народів розглядаються в роботі Дергачева В. А. Концепция маргинальной комплиментарности / Под. ред. Чемова А. И. Одесса, 1995. 48 с.

них, культурних, соціальних та ін. взаємодій. Поняття «порубіжжя» охоплює його трактування як простору, що одночасно розділяє й об'єднує. Саме акцент на об'єднуючих межах феномена пограниччя робить його порівнюваним з контактною зоною як географічним та історико-культурним простором.

Вивчення українських земель як контактної зони передбачає використання не лише загального, але й регіонального підходу до аналізу особливостей і характеру етнокультурної взаємодії. Окремі регіони надають цінні матеріали для спостереження за формами взаємозв'язків різноетнічних і споріднених народів, рівень і характер яких визначаються конкретною історичною ситуацією, соціально-економічним розвитком етнічних груп, близькістю мов, звичаїв. До таких регіонів відноситься, зокрема, Волинь. Її прикордонне (порубіжне) розташування значною мірою визначало характер і спрямованість етнічних процесів, пов'язані з ними взаємодії різнорідних етнічних компонентів, що фіксуються археологами з найдавніших часів³.

Входження Волині до складу Київського, Галицько-Волинського князівств, з XIV ст. – Великого князівства Литовського, пізніше Речі Посполитої справило значний вплив не лише на економічний розвиток регіону, але й на формування історичної пам'яті, самосвідомості місцевого населення. Важливим етапом в заселенні Волині, формуванні культурних особливостей її

населення стали і XIX – початок XX ст. Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни викликали певні трансформаційні процеси, залишали в історичному розвитку свої помітні сліди. Істотне значення тут мали контакти народів, мотивовані політичною та суспільною історією цих земель.

Вивчаючи окремі етнічні групи Південно-Західного краю з широким використанням статистичних матеріалів⁴, аналізуючи зміни правових норм у Київській, Подільській і Волинській губерніях⁵, дослідники другої половини XIX – початку XX ст. разом з тим практично не приділяли уваги вивченню їх матеріальної і духовної культури, сформованих тут міжетнічних зв'язків.

У радянській історіографії проблеми етнічних процесів, які спричинили змішане, дисперсне розселення на території регіону різних етнічних груп і їх різноманітні контакти, у зв'язку з ідеологічними міркуваннями практично не розроблялися. Лише окремі історичні матеріали про формування етнічного складу населення України аналізувалися в роботах А. Рашина, В. Кабузана, В. Наулка, С. Макарчука⁶ та ін.

У посткомуністичній українській історіографії регіональні (включаючи і Волинь) історико-етнологічні дослідження істотно активізувалися*. У своїх роботах вчені переважно вивчають історію проживання окремої етнічної групи, її господарську та громадську діяльність, культурне життя, вплив на життєдіяльність народу російської на-

³ Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи. К. : Наукова думка, 1985. 162 с.; Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.) / АН України, Ін-т археології. К., 1992. 172 с.

⁴ Риттх А.Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям. СПб., 1863. 48 с.; Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования собранные П. П. Чубинским. Т. 7. СПб. 1872. 608 с.; Военно-статистическое обозрение Вольнской губернии / Составил А. Забелин. Ч. I. К., 1887. 425 с.; Крыжановский Е.М. Чехи на Вольни // Собрание сочинений. К., 1890. Т. 2. С. 805-981 та ін.

⁵ Громачевский С. Г. Ограничительные законы по землевладению в Западном крае с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. СПб., 1904. 176 с.

⁶ Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.). Статистические очерки. М., 1956. 350 с.; Кабузан В.М. Народонаселение России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). М., 1963. 230 с.; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (историко-этнографический очерк). К., 1975. 274 с.; Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. Львов, 1983. 255 с.

* Прикладом досліджень другої половини 1990-х рр., присвячених вивченню різних етнічних груп Волині, можуть служити кандидатські дисертації автора цієї статті «Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століття)» (Інститут національних відносин і політології НАН України, 1996), Н.В. Бармака «Міграційні процеси серед німецького, чеського і єврейського населення Волинської губернії (1796–1914 рр.)» (Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997), М. П. Костюка «Німецька колонізація на Волині (60-ті рр. XIX ст. – 1914 р.)» (Львівський державний університет імені Івана Франка, 1998), О.Г. Суліменка «Німці Волині (кінець XVIII – початок XX ст.)» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2002).

ціональної політики⁷. В останні десятиріччя дослідники національної історії вперше звернули увагу на дискурси еліти, проаналізувавши в цьому контексті польське питання в Україні.

Разом з тим серед багатьох аспектів історико-етнологічної проблематики малодослідженими залишаються конкретні взаємозв'язки між етнічними групами, у тому числі Волині як контактної зони, яка, з одного боку, в XIX ст. залишалася периферією основних масивів української культури, а з іншого – була територією взаємодії (природної і примусової) різних культур. Об'єднання в такому аналізі історичного та культурно-антропологічного підходів дозволяє порівняти вплив державних інститутів і міжетнічної взаємодії в побуті на етнічні процеси, простежити їх зумовленість та наслідки.

Займаючись вивченням міграційних процесів, культури і побуту етнічних груп Волині періоду її входження до складу Російської імперії, автор у даній роботі звернулася до характеристики динаміки етнічного складу населення губернії, взаємовпливу культур її етнічних груп. Українську історію не можна ототожнювати з історією лише українців. У першу чергу це стосується регіонів (Волині у тому числі) тривалого проживання компактних етнічних груп, котрі привнесли в іноетнічне середовище свої традиції, що привели до змін в життєдіяльності місцевого населення.

І. Полонізація і русифікація

Більш як столітній період історії Волині пов'язаний з Російською державою. У кінці XVIII ст. внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795) Правобережна Україна була включена до складу імперії, на її територію поширено адміністративний устрій загальноросійського зразка, у тому числі в 1795 р. утворено Волинську губернію⁸. Етнічна структура населення, традиції життєдіяльності й культурної взаємодії, сформовані в краї під впливом Речі Посполитої, та національна політика самодержавства, зокрема заходи, спрямовані на його облаштування в російському дусі (повна інкорпорація усіх сфер), стали тими двома складовими, які в подальшому значною мірою визначали особливості розвитку цього регіону.

На час приєднання Волині до Російської імперії етно-релігійна структура її населення характеризувалася певними особливостями. Абсолютну більшість мешканців краю склали православні українці, які нараховували тут 1 004,4 тис. осіб, або 89,3% всього населення губернії⁹. Це був один з найбільш високих показників серед губерній, утворених на українських землях. У результаті тривалого перебування в складі Польщі на Волині сформувалася представницька група католицького (переважно польського) населення¹⁰, яка за даними костельного обліку

⁷ Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.; Іващенко О.М., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: Кінець XVIII – початок XX століття. Житомир: «Волинь», 1998. 191 с.; Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 384 с.; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. К. : Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 1998. 80 с.; Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття). К. : ПЦ «Ризографіка», 2005. 616 с.; Шульга С.А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реєміграції. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. 472 с.

⁸ Полное собрание законов Российской империи. Т. XXIII (1789–1796). СПб., 1830. С. 691. Волинська (з 13 квітня 1793 р. до 1 травня 1795 р. – Ізяславська) губернія утворена на основі колишнього Волинського і північної частини Київського воеводств Речі Посполитої. Окремі зміни в адміністративний устрій губернії вводилися указами «Про новий поділ держави на губернії» (12 грудня 1796 р.) і «Про призначення кордонів губерніям: Новоросійській, Київській, Мінській, Волинській, Подільській та Малоросійській» (29 серпня 1797 р.). У другій половині XIX ст. складалася з 12 повітів. З 1832 р. увійшла до складу Південно-Західного генерал-губернаторства. Губернія проіснувала до 1921 р.

⁹ Для визначення чисельності окремих станів на Волині після приєднання до імперії російським самодержавством проведена ревізія населення. У зв'язку з необхідністю обкладання подушним податком ревізія звертала особливу увагу на українців (малоросів), які вперше були обліковані на загальних підставах. (Див.: Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX вв. // Советская этнография. 1981. № 5. – С. 83; Романцов В. Український етнос: на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX століття). К., 1998. С. 158).

¹⁰ У досліджуваний період місцеве населення вважало, що кожен католик – поляк. Релігійна приналежність грала набагато більшу роль у формуванні етнічної самосвідомості, аніж мова і її вплив зростав зі сходу на захід по мірі наближення до території розселення корінного польського населення (Див.: Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. К., 1965. С. 73).

в кінці XVIII ст. налічувала не менше 100 тис. осіб¹¹. Разом з тим пропольські настрої знайшли значне поширення серед жителів краю загалом, разом з уніатами (греко-католиками) охопивши близько 40% населення новоствореної губернії¹².

Компактними етно-релігійними громадами в містах і містечках Волині проживали юдеї (євреї). За кількістю вони були третьою етнічною групою краю, яка за неповними даними налічувала більше 54 тис. осіб (близько 4%)¹³.

Серед інших етнічних груп, які проживали разом з українцями, як представників титульного народу держави, до складу якої в цей час була включена Волинь, необхідно виділити росіян. Їх частка на Правобережній Україні в 1794 р. складала лише 0,1% загальної чисельності населення¹⁴. Приблизно такою ж була їх питома вага й на Волині. Представниками російського етносу в краї головним чином були старовіри, гнані сюди релігійними переслідуваннями в Російській імперії. У зв'язку з релігійними суперечностями із офіційною православною церквою, вони скоріше стояли в опозиції до російської адміністрації, аніж служили їй опорою.

Приєднання західних земель до «імперії на віки вічні», як проголошувалося в царському указі від 18 червня 1795 р., поставило все їх населення перед необхідністю «впродовж одного місяця присягнути на вірність царю й прийняти російське підданство; ті, хто не бажав цього зробити і мав тут нерухомість, повинен її продати і виїхати у трьох місячний термін за кордон. По його завершенні непродані маєтки забираються в казну»¹⁵. Породжена указом еміграція охопила в першу чергу поляків, які складали абсолютну більшість серед землевласників Волині. Ті з них, котрі не бажали давати присягу, залишали губернію, виїжджаючи на захід у сусідні європейські держави.

Ситуація змінилася з приходом до влади в 1796 р. Павла I, який звільнив близько 11 тис. поляків, раніше засуджених до вислання за участь у повстанні Т. Костюшка, і повернув їм маєтки. Особливо сприятливі умови для збереження вагомих позицій поляків у всіх місцевих управлінських структурах Південно-Західного генерал-губернаторства, подальшого поширення польської культури в краї були створені в роки правління Олександра I. Фактично на Волині, яка увійшла до складу вже іншої держави, були продовжені і навіть в певній мірі активізовані процеси колонізації.

Паралельне функціонування двох офіційних мов – польської й російської, переважання поляків в адміністративних і судових інстанціях, зрівняння польської шляхти в правах з російським дворянством¹⁶ стали важливими чинниками посилення польського впливу в регіоні з переважаючим україномовним населенням. Найбільш відчутно воно виявилось в сфері освіти й релігійного життя. У губернії почали функціонувати нові польські гімназії, серед яких справжнім центром польської культури став Кременецький ліцей, повітові училища, парафіяльні школи, в стінах яких також виховувались представники корінного населення. На Волині збільшувалася кількість католицьких костелів і каплиць¹⁷, духовенство яких прикладало максимум зусиль для зростання числа своїх парафіян. Більш активно розгорнули свою діяльність католицькі ордени.

Таким чином, у перші десятиріччя XIX ст. полякам вдалося зберегти свої привілейовані позиції у суспільно-політичному житті Правобережної України, Волині зокрема, вже як складових Російській імперії. У свою чергу це продовжило процеси взаємодії місцевої української і польської культур, які склалися внаслідок тривалого перебування Волині в складі Речі Поспо-

¹¹ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. Вип. 4. К., 1969. С. 206.

¹² Аскенази Ш. Царство Польское. 1815–1830. М., 1915. С. 100.

¹³ Балабан М., Берштейн-Вишницер Р. и др. История еврейского народа. М., 1914. Т. 11. С. 120.

¹⁴ Пономарьов А.П. Етнічність та етнічна історія України. – К., 1996. С. 141.

¹⁵ Пероговский В. Материалы для истории Волини. Житомир, 1879. С. 228.

¹⁶ Левицкий О. О положении крестьян Юго-Западного края во 2-й четверти XIX ст. (Отдельный оттиск из журнала «Киевская старина»). К., 1906. С. 5.

¹⁷ У кінці XVIII ст. на Правобережній Україні функціонувало близько 200 костелів, половина з них розміщувалася на території Волині. Тільки за перші два десятиріччя XIX ст. в губернії було побудовано ще 10 костелів (Див.: Петров Н.И. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 262-263).

литої. У містах і містечках чиновники, в селах землевласники, шляхтичі і навіть частина православного духовенства розмовляли польською мовою. До польської культури також значною мірою тяжіло й дрібне міщанство українського походження. Переслідуючи меркантильні інтереси, частина православних переходила в католицизм, отримуючи за це певні пільги.

Разом з тим спільне проживання української і польської етнічних груп на Волині, на землях, які межували з Польщею, в контактній зоні зі змішаними шлюбами, різнобічними зв'язками, в тому числі економічними і культурними, стало основою формування особливого типу полонії (польської діаспори) – самобутнього різновиду польської мови і культури. Як зазначав дослідник Південно-Західного краю П. Чубинський, «поляки не могли встояти непорушно проти будь-якого впливу живого органічного середовища, яке було представлене народністю й історичними традиціями місцевого населення»¹⁸. Поляки, які мешкали в краї, постійно перебували в українському мовному середовищі, корінне ж населення у свою чергу частково переймало польську, як мову престижної культури і сучасної цивілізації. Результатом такої інтерференції стало формування на основі польської літературної з відчутним впливом української мови особливого південного діалекту¹⁹. Він став надбанням у першу чергу освічених шляхтичів, духовенства, міщанства, навіть розвивав свої функціональні мовні стилі: використовувався при написанні літературних творів, у кореспонденціях і діловодстві.

Згідно з даними діалектології, польське населення в місцях компактного проживання збе-

рігало свої мовно-етнічні риси, до яких додавався український елемент. У сільській же місцевості Правобережної України, в першу чергу на Волині, Поліссі, український адстрат (мова місцевого населення) накладався на польський субстрат (етнічний тип мігрантів)²⁰. Культура місцевого польського населення вбирала в себе багато рис матеріального і духовного життя українців. Спостерігалось культурне і конфесійне змішування населення²¹. Серед мешканців польсько-українського порубіжжя знайшов поширення змішаний тип говірок, який представляв собою сферу зіткнення і взаємного проникнення різних культур і мов, а також позамовні чинники історичної, етнографічної, господарської взаємодії. У структурі говірок різною мірою об'єдналися риси кожної з контактуючих між собою мов, демонструючи відмінності, які виникли внаслідок тривалого спільного проживання і територіального сусідства Волині з Польщею.

Під впливом романтизму в розвитку на українських землях польської суспільно-політичної свідомості на початку ХІХ ст. намітилася й інша тенденція. У середовищі польської еліти формувалася ідея об'єднання зусиль з українськими колами, поширювалось українофільство²². В аристократичних салонах співалися українські пісні. Польські дослідники звернулися до вивчення українського минулого. У польській історичній науці почала формуватися так звана «українська школа», представники якої вивчали головним чином історію Правобережної України²³. Українська проблематика українською мовою з'явилася в репертуарі польських театральних труп, які здійснювали постановку вистав у Південно-Західному краї, у тому числі в містах Волині²⁴.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 53, спр. 353, арк. 46.

¹⁹ *Войцехівський Ю.С.* З родоводу української польщици: особливості мови і культури // Відродження. 1993. № 9. С. 73.

²⁰ *Саєвич М.* Етнолінгвістичний атлас Прибужжя // Полісся. Етнікос, традиції, культура. Луцьк, 1997. С. 65.

²¹ Див: *Lesiow M.* Folklor pogranicza polsko-ukrainskiego // Literatura i chlopska. Lublin, 1977. № 16–18. S. 173-194; *Adamowski A.* Wierzenia i szwyczaje polsko-ruskiego pogranicza // Twórczość Ludowa. Kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych. Lublin, 1992. № ¾. S. 40-45.

²² *Попович М.* Нарис історії і культури України. К., 1998. С. 332-333.

²³ *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskie. – Wilno, 1820–1823. – Т. I-III; Древняя история Волинской губернии, сочиненная графом Иоанном Потоцким. Изд. 2. СПб., 1829; *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem geograficznym, historycznym i statystycznym. Warszawa, 1844. Т. 2 та ін.

²⁴ *Загайкевич М., Пилипчук Р., Федорчук О., Кашуба О.* Українсько-польські мистецькі взаємини ХІХ століття. Львів-Київ, 1998. С. 26.

Повстання 1830–1831 рр. у Польщі, яке охопило й Правобережну Україну, істотно змінило ставлення російського самодержавства до польського питання. Національна політика царизму набула виразно антипольського характеру. Урядовими структурами було розпочато проведення низки заходів з метою обмеження впливу поляків у політичному й економічному житті краю. Одночасно з репресіями щодо безпосередніх учасників повстання (депортація до Сибіру, виселення на Кубань і Урал, конфіскація майна) російський уряд розгорнув активні дії проти найбільш представницької ходячкової (чиншової) шляхти, як головного носія польського патріотизму²⁵. Посилилася увага влади до церковного питання: закриваються монастирі, костели реорганізуються в православні церкви, за урядовим розпорядженням діти від змішаних шлюбів записуються до православних, відмінюється низка католицьких свят²⁶. Зрозуміло, що такі дії активізували еміграцію поляків із Правобережжя.

З призначенням у 1837 р. на пост генерал-губернатора Південно-Західного краю Д.Г. Бібікова, офіційною метою царської національної політики було названо «звільнення губерній від польського засилля»²⁷. Відміна дії Литовського статуту як законодавчого кодексу, проведення інвентарної реформи задля регулювання відносин між поміщиками і селянами, створення умов для поширення російської освіти і культури, ліквідація греко-католицької церкви й зміцнення позицій православної церкви стали важливими заходами на шляху її реалізації.

Велика увага приділялась мовній проблемі. У 1839 р. генерал-губернатор направив начальника губерній розпорядження, в якому вказувалося: «Неофіційним шляхом до мене доходить інформація про те, що в багатьох місцях чиновники міської і земської поліції та інші службовці

за походженням росіяни, не лише з поляками, але й між собою спілкуються і розмовляють польською мовою. Визнаючи цю звичку росіян розмовляти польською мовою вкрай неперорядною, тим більше, що вона демонструє дію польського впливу, ... вважаю обов'язком просити вас намагатися навіювати їм, ... що лише тоді вони зможуть бути корисними тут на службі, коли суворо виконуючи свої обов'язки, вони будуть залишатися душею, серцем, мовою і способом мислення чисто росіянами»²⁸.

У 1863 р. на Волині, як і загалом в генерал-губернаторстві, розпочався новий етап проведення російським урядом антипольської політики. Відразу після польського повстання, яке співпало з відміною кріпацтва і руйнуванням поміщицького землеволодіння, царизмом була розгорнута особлива законодавча діяльність, спрямована з одного боку на зменшення впливу поляків у західному краї, а з другого – на посилення в губерніях російського елемента. Заходи такого характеру торкнулися практично всіх сфер життєдіяльності поляків, у першу чергу їх землеволодіння.

Передова стаття газети «Киевлянин» відобразила розуміння офіційними органами існуючого становища і сформулювала пропозиції для його зміни: «У Південно-Західному краї стан землевласників або поміщиків складається винятково з поляків, розмовляє польською мовою, сповідує католицьку віру, селяни всі російські, православні. Будь-яке зіткнення між обома станами в нас має два боки – один становий, другий національний. Позов між поміщиком і селянином у нас є разом з тим позовом між поляком і росіянином; відокремити цих два боки один від одного не виявляється можливим. Потрібно створити в краї російський землевласницький стан, достатньо сильний, щоб переважати над польським...»²⁹.

²⁵ 19 жовтня 1831 р. Микола I підписав указ «Про однодворців і громадян в західних губерніях», що вмістив вимогу верифікації шляхетського походження. Особи, які не мали необхідних документів та постанов дворянських депутатських зборів, переводилися в податкові стани: однодворців у селах і громадян у містах. Результатом активної реалізації на місцях упродовж 1831–1853 рр. положень царського указу стало виключення з дворянського стану спеціальними ревізійними комісіями близько 340 тис. безземельних шляхтичів Правобережної України (Державний архів Волинської області, ф. 361, оп. 1, спр. 127, арк. 149-150).

²⁶ Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. У 3-х книгах. Кн. 3. Кінець XVI – середина XIX ст. К., 1994. С. 224-225.

²⁷ Мацузато Кимітака. Польський фактор в Правобережній Україні с XIX по начало XX века // *Ab Imperio*. – 2000. № 1. С. 97.

²⁸ ЦДАК України, ф. 442, оп. 789 а, спр. 330, арк. 1.

²⁹ Киевлянин. 1865. № 56. С. 3.

Після накладення секвестру та конфіскації маєтків осіб, котрі були причетними до заворушень, що виникли в прикордонних із Царством Польським губерніях, при одночасній тимчасовій забороні управляючим казенними палатами здавати в оренду наділи особам польського походження, переваги в землекористуванні були надані «православному духовенству, старообрядцям і благонадійним місцевим селянам»³⁰. У справі придбання державних і приватних земель законодавство (5 березня і 10 грудня 1864 р.) закріпило істотні пільги для осіб російського походження³¹.

Повністю втратила офіційний статус польська освіта. Ліквідовувалися всі польські таємні навчальні заклади, а особи, які ініціювали їхню діяльність, притягувалися до судової відповідальності³². Паралельно з цим робилися кроки щодо обмеження впливу католицької церкви і піднесення ролі православної. Після польського повстання губернатори Південно-Західного краю отримали таємний циркуляр Міністерства внутрішніх справ імперії, яким заборонялося використання польської мови в установах та державних закладах³³. Викладання польською мовою заборонено навіть у приватних закладах.

Разом з тим закріпленню на Волині осіб селянського стану польського походження уряд не перешкодив. Так російська статистика другої половини XIX ст. зафіксувала масове переселення селян-католиків із Привіслинського краю, уродженці якого в кількості 89 943 осіб, склали 44,7% всіх народжених за межами Волинської губернії. Переселялися селяни цілими сім'ями, про що свідчить кількісна рівність серед іммігрантів чоловіків і жінок³⁴. Багато поляків було

серед громадян іноземного підданства, у тому числі з Царства Польського, які приїздили на Волинь. Такого роду міграцію викликали в першу чергу економічні причини. Вона продовжувалась й на початку XX ст. Наприклад, у 1903 р. поляки називалися першими серед 5 211 родин іноземних поселенців російського, австрійського і пруського підданства в Луцькому повіті. По першій мировій дільниці Володимир-Волинського повіту як іноземних поселенців проживало 269 родин поляків. Дані про таких поселенців збереглися по всіх західних повітах Волині. Більшість з них приїхали в край недавно, про що свідчили записи: в Ковельському повіті «прописаних до гмін Привіслинського краю 610», «селяни, прописані в Царстві Польському, паспортів не мають»³⁵, та ін.

У місцевій пресі волинський губернатор неодноразово пояснював діюче законодавство, згідно з яким уведена заборона на придбання землі в західному краї особам польського походження, поширювалася винятково на поміщиків, а не на селян-католиків³⁶.

У зв'язку з цим не можна не погодитися з точкою зору А. Капелера, що русифікація і поширення православ'я в регіоні були викликані не стільки культурно-релігійними підставами, скільки становою ієрархією та критерієм політичної лояльності³⁷.

У плані ж впливу на корінне населення антипольські заходи царизму й одночасна політика «зміцнення російських елементів у краї» мали певні результати, а саме, істотно змінилася політична і соціально-культурна орієнтація місцевої української еліти та частини її пересічних представників³⁸. Одним із доказів цього можуть

³⁰ *Громачевский С.Г.* Ограничительные законы по землевладению в Западном крае, с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. СПб., 1904. С. 2.

³¹ Свод законов Российской империи, дополненный по продолжениям 1906, 1908 и 1910 гг. и позднейшими узаконениями 1911 и 1912 годов. СПб., 1913. Т. V–IX. С. 780.

³² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 851, спр. 36, арк. 1-5.

³³ Там само, арк. 47.

³⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. СПб., 1904. С. XVII.

³⁵ Державний архів Житомирської області, ф. 70, оп. 1, спр. 863, арк. 21; спр. 855, арк. 1-8; спр. 861, арк. 12 та ін.

³⁶ Волинь. 1900. № 195. С. 2.

³⁷ *Капелер Андреас.* Мазепинці, малороси, хохли: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // Київська старовина. 2001. № 5. С. 13.

³⁸ *Шандра В.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. К., 1999. С. 125.

служити зібрані при проведенні першого перепису населення (1897 р.) дані про рідну мову населення. У Волинській губернії 104 889 осіб (3,5% всіх мешканців) назвали рідною великоруську мову.

Більш як тридцятикратне збільшення в краї упродовж століття російськомовних мешканців не можна пояснити лише міграційними процесами. Внутрішня міграція на Волинь з російських губерній імперії, зокрема, Казанської, Орловської, Самарської, Уфимської та ін., за своїми масштабами була незначною (переселялися службовці, робітники, вчителі, духовенство)³⁹. У зв'язку з польським повстанням російське дворянство не спішило переїздити у такий «неспокійний» регіон навіть при наданих урядом пільгах. Таким чином, серед тих, хто назвав великоруську мову рідною була й значна частина корінного населення, в основному міського і містечкового*. Порівняно з іншими етнічними групами рівень грамотності серед мешканців Волині, які розмовляли російською мовою, був найвищим – 36,89%⁴⁰.

Але не російська мова, а найбільше спільна православна віра прив'язувала корінних жителів Волині до Росії, одночасно забезпечуючи й збереження в них релігійної самосвідомості. Навіть на початку ХХ ст. галицькі українці, котрі в складі австро-німецьких військ прибули на Волинь під час Першої світової війни, констатували несформованість етнічної самосвідомості й відповідного їй закріплення в етнонімі «українець» у місцевих жителів губернії. На запитання «Хто ви?», вони чули від місцевих мешканців: «Ми християни, православні християни, люди руської віри, мужики, хлопи (польською мовою – «селяни»), «прості люди» (черговість вказує на частоту відповіді)⁴¹.

У той же час антипольські заходи загострили етнічну самосвідомість поляків західних губерній імперії. В звіті київського, подільського і волинського генерал-губернатора на ім'я

Миколи II (1901 р.) у зв'язку з цим вказувалося: «В теперішній час всі адміністративні посади зайняті винятково особами російського походження... Вони (польські дворяни. – Авт.) ревно охороняють польські звичаї і мову в домашньому і діловому житті, вперто підтримують у суспільному житті, де це тільки можливо, й прагнуть навіть у дрібничках, за повної офіційної обачливості, нагадувати про польську національність. Особливо виразно цей напрям виявляється в деяких колишніх маєтках і на польських цукрових заводах, де пани, оточені юрбою шляхти і дрібних поміщиків... нагадують про куточки Польщі»⁴².

Хоча такі куточки й залишалися в регіоні, фактично ж після повстання 1863 р. поляки остаточно втратили свій вплив на місцеве населення. На зміну полонізації, яка в першій половині ХІХ ст. продовжувала носити як побутовий, так і державний характер, прийшла русифікація, під якою розумілася в першу чергу деполонізація.

II. Іноземна колонізація: політичний та етнічний аспекти

Перебування Волині в складі Російської імперії стало також часом інтенсивної іноземної колонізації. Урядова підтримка імміграційних процесів значним чином була пов'язана з антипольською політикою, в контексті якої переселення розглядалося одним із дієвих чинників ослаблення позицій польської шляхти.

Активізували імміграційні процеси економічні перетворення другої половини ХІХ ст. Більшість великих поміщиків-землевласників після аграрної реформи 1861 р. переживали гостру господарську кризу і в умовах різкого зростання потреб у робочій силі були зацікавлені в продажі своєї землі, передачі наділів в оренду. Продажу підлягала і конфіскована земля учасників польських повстань. Обмеження урядом кола осіб, які користувалися правом на придбання у власність наділів у Південно-

³⁹ Первая всеобщая перепись. С. XVII, 40-43.

* Ідентифікацію частини тих українців, хто частково русифікувався і перейшов до вищого соціального рангу, А. Капелер назвав ситуативною, оскільки такі зміни викликалися ситуацією в імперії. Урядом і суспільством визнавалася належність малоросів до російської еліти, що посилювало привабливість сходження по шляху асиміляції.

⁴⁰ Первая всеобщая перепись. С. XIV.

⁴¹ *Калищук О.М.* Рівень національної свідомості на Волині та Галичині на початку ХХ ст. // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. 2001. № 10. С. 18.

⁴² Всеподданнейший отчет Киевского, Подольского и Волынского генерал-губернатора. К., 1901. С. 2-3.

Західному краї, матеріальна неспроможність місцевих селян, призвели до встановлення низьких цін на землю*.

Колонізація, яка початково розгорнулася з ініціативи приватних осіб, дуже швидко знайшла підтримку з боку російського уряду, про що свідчили надані переселенцям пільги⁴³. Особливі надії в справі ослаблення полонізму і католицизму на Волині царизмом покладалися на чеських колоністів.

Серед названих чинників, що зумовили інтенсивну імміграцію, необхідно звернути увагу й на близьке сусідство Волині з Австро-Угорщиною, її прикордонне розташування, а також сприятливі природно-кліматичні умови, які мало відрізнялися від Німеччини, Польщі, Чехії. Географічне розташування краю ставало важливим аргументом у виборі для поселення іноземцями саме цієї губернії.

З року в рік кількість іноземних переселенців зростала. До 1882 р., часу проведення офіційного аналізу процесу розміщення іноземних колоністів у західній смузі Росії, в Київській, Подільській і Волинській губерніях, їх вже налічувалося 93 108 осіб. На правах власності й оренди вони володіли земельною площею 552 707 дес. З них 399 953 дес. (або 72,4%) припадало лише на одну Волинську губернію, в якій проживало понад 87 731 колоністів, або 94,2% всіх тих, хто переселився в генерал-губернаторство. З 1882 по 1890 р. кількість іноземних поселенців у цій губернії, що стала територією найбільш масової імміграції, зростає приблизно на 128% і в 1890 р. складала вже 200 924 осіб⁴⁴.

У результаті імміграційних процесів на Волині сформувалися великі громади німецьких і

чеських колоністів. Так, якщо в 1859 р. жителі, які назвали рідною німецьку мову, склали 0,3% всього населення Волинської губернії, в 1889 р. – 4,3%, то в 1897 р. – 5,73%. У цей час у Волинській губернії їх проживало 171 331 особа. Перший всеросійський перепис населення зафіксував у губернії і 27 706 осіб з рідною чеською мовою⁴⁵. На початку ХХ ст. згідно з офіційною статистикою, яка базувалася на мовному критерії, жителями Волині було 195 197 німців та 27 401 чехів⁴⁶. Київська та Подільська губернії помітно поступалися Волинській за кількістю прибулих іноземців.

Переважно селяни, ремісники, що переселялися з Австрії, Привіслинських губерній Царства Польського, Східної Пруссії, утворювали на Волині самостійні німецькі та чеські колонії. Частина колоністів розсіялася серед місцевого населення, де в змішаних поселеннях жила в окремих частині села або на окремій вулиці.

Розташовуючись на землях, які здавна були заселені корінним українським населенням, навіть при збереженні певної відособленості колоністи змушені були вступати з ним в різнобічні контакти. Перебування в іноетнічному середовищі накладало відповідний відбиток на життєдіяльність іммігрантів, у свою чергу іноземна колонізація привносила нові риси в культуру місцевого населення. Використовуючи більш ефективну культуру сільськогосподарського виробництва, кращу агрономію, новітні технічні досягнення, чеські і німецькі селяни тим самим демонстрували приклад раціонального ведення особистого господарства, виступаючи своєрідними зразками для відповідних запозичень з боку місцевого населення.

* На Волині одна десятина найкращої землі біля міст або цукрових заводів, що не вимагала початкового удобрення, оцінювалася в 80 рублів, що було в 10 разів дешевше, ніж в Австро-Угорщині. В середньому ж у 1870-х рр. ціна на землю у Волинській губернії коливалася від 11 до 16 руб. за дес. Значно дешевше були також продукти харчування, одяг, інші споживчі товари.

⁴³ Правила для найма землевладельцами иностранных рабочих и водворения сих иностранцев в России от 18 декабря 1861 г. // Свод законов Российской империи. Т. XI. С. 1541-1544; Т. XII. С. 504-509. Правила довічно звільняли іммігрантів з наявними у них на час переїзду в імперію синами від рекрутської повинності. Колоністи, які приїхали в 1862–1865 рр., звільнялися від платежу казенних податей і грошових повинностей, від виконання загальних натуральних повинностей терміном на десять років; ті, хто переїхав пізніше – протягом п'яти років з часу зарахування їх до обраного ними стану; від скарбових сплат при купівлі нерухомості в західних губерніях. Згідно постанови Комітету міністрів «Про поселення чехів на Волині», затвердженої в червні 1870 р. царем Олександром II, права, закріплені Правилами, поширювалися після прийняття російського підданства і на волинських чехів.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 112.

⁴⁵ Первая всеобщая перепись. С. IX.

⁴⁶ Памятная книжка Волынской губернии на 1914 год. Житомир, 1913. С. 71.

Колоністи сприяли поширенню серед волинських селян культивування просапних технічних культур, використанню вдосконалених знарядь праці, природних добрив. Чехи стали на Волині піонерами вирощування у великих масштабах кращих сортів хмелю, поширивши цю культуру і в господарствах місцевого населення. Культивуванням хмелю почали займатися німці, поляки, місцеві селяни⁴⁷. У кінці XIX – перші десятиріччя XX ст. Волинська губернія перетворилася в головний район хмелярства Росії. Вирощування хмелю в ній за 20–25 років зросло втричі й досягло 200 тис. пудів хмелю при загальному виробництві в імперії 265 тис. пудів⁴⁸.

Новим явищем для Волині стало також вирощування у значних кількостях культурних сортів плодкових дерев, переважно яблунь, груш, вишень. Завдяки ініціативі чеських колоністів в губернії з'явилися спеціальні сади-розсадники для вирощування саджанців, які користувалися попитом і серед місцевих жителів.

Упродовж десятиріч спільного проживання з українцями колоністами, головним чином чехами, був накопичений позитивний досвід і щодо взаємодії в сфері духовного життя. Слов'янське походження чехів сприяло їх зацікавленому знайомству з місцевими традиціями. Чехи з повагою ставилися до культури, звичаїв своїх нових сусідів, відвідували місцеві православні церкви. Чиновник з особливих доручень А. Воронін у зв'язку з цим зазначав у доповіді генерал-губернатору, що «майже всі чехи підтримують з місцевими селянами дружні відносини, женяться з ними, заводять спільні школи, декотрі вже прийняли православ'я»⁴⁹.

Найбільш помітним наслідком адаптації чехів до нових умов життєдіяльності став масовий перехід колоністів до православ'я й білінгвізм. Перехід до православ'я найбільшого числа чехів прийшовся на 80–90-і рр. XIX ст. На час проведення першого перепису населення 66,22% всіх чехів Волинської губернії (в минулому переважно католиків) вказали на приналежність до православ'я⁵⁰.

Зберігаючи національні традиції господарювання, організації побуту, рідну мову в спілкуванні із співвітчизниками, чимало чехів прагнуло вивчити і державну мову імперії. У зв'язку з існуючими перевагами російської системи освіти і великим значенням, яке чехи надавали освіті взагалі (59,03% грамотних), більшість з них, проживаючи на Волині, пройшли курс навчання російською мовою. Серед грамотних колоністів 35,41% читали і писали російською, а 23,62% іншими мовами⁵¹. Вивченню російської мови окрім навчання в церковно-парафіяльних школах і училищах сприяло також видання чехами газет російською мовою (газета «Вісті»), постановка аматорськими театральними труппами вистав українських і російських авторів⁵². На початку XX ст. старше покоління чехів вже з тривогою звертало увагу співвітчизників, що «нова генерація, що вийшла з російської школи, навіть не вміє підписатися по-чеськи»⁵³. У побуті поряд із чеською колоністи використовували українську мову. В селах, де поруч жили українці і чехи, нерідкими були випадки взаємодопомоги, спільного відзначення місцевих традиційних свят, укладання українсько-чеських шлюбів, запрошення чеських музик на українські весілля і свята.

У свою чергу завдяки активній діяльності на Волині чисельних чеських самодіяльних оркестрів, хорових колективів, тут поширювалася музична культура колоністів. Звичайним явищем для краю стали подорожуючі музики. Найбільшу їх кількість давали північні повіти губернії. На Поліссі взимку в колоніях залишалося 5–6 чоловіків, решта після закінчення польових робіт в якості музикантів відправлялися в найближчі міста і села на заробітки⁵⁴.

Співробітництво і взаємодія в господарській діяльності, культурному житті, побуті, які були викликані проживанням в іноетнічному середовищі, створили підґрунтя для розвитку чехів Волині як особливої етнорелігійної групи. Відомий чеський етнограф Є. Рихлік зазначав: «Загартовані скрутними обставинами життя на своїй Бать-

⁴⁷ Ярошевич А.И. Очерки экономической жизни Юго-Западного края. К., 1908. С. 129.

⁴⁸ Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1900. С. 25.

⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 535, спр. 322, арк. 3.

⁵⁰ Первая всеобщая перепись. С. XI.

⁵¹ Там само. С. XV.

⁵² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 697, спр. 265, арк. 3.

⁵³ Rusky Cech. 1907. 15 maj.

⁵⁴ Vaculik J. Dejiny volynskych Cechu. T. 1. (1868 – 1914). Praha, 1997. S. 59, 177.

ківщині, чехи не залишилися пасивними і на своїй новій батьківщині. Багато змін і нових рис запровадили вони у своє нове оточення і стали в житті України за один з таких складових елементів, якого не можна обминути. Не зважаючи на самобутність своєї національної культури, чехи на Україні підлягали впливові нового оточення. Порівнюючи тепер чеха з Чехії з українським чехом, бачимо в останньому цілком іншу, нову людину, зовсім новий етнографічний варіант. Обопільний вплив чехів і українців торкається в першу чергу сільськогосподарської практики і взагалі економічних стосунків. Проте уважний спостерігач легко запримітить, що цей вплив іде значно далі, що він захоплює цілу безмежну діяльність культурного життя, всі прояви матеріального та духовного побуту, що він, нарешті, викликав переформування деяких особливостей народного характеру»⁵⁵.

На відміну від чехів у німецьких колоністів національні почуття були розвинуті значно сильніше. Своє рідне вони завжди ставили вище чужого, трималися замкнуто, відособлено, будь-яким чином намагаючись захистити й підтримати співвітчизника. Попечитель Київського навчального округу дав їм таку характеристику: «Німці на Волині представляють собою ізольовану масу від навколишнього малоросійського населення, яка згуртувавшись купками у колоніях, утворює з себе одне нерозривне ціле за вірою, мовою, громадським укладом життя, традиціями, симпатіями й антипатіями, і все разом узяте безсумнівно виділяє цих прибульців в особливу національність з сильним духом і могутнім характером»⁵⁶.

Спосіб їхнього життя та господарювання носив яскраво виражений захисний характер від

місцевих національних, релігійних, культурних впливів. І хоча з боку українського населення відчутної загрози асиміляції не існувало, урядом активно реалізовувалися заходи щодо «зросійщення» колоністів, їх русифікації. Німці всіляко протистояли таким спробам⁵⁷.

Волинський губернатор у свої доповіді (1887 р.) звертав увагу на те, що німецькі колоністи контактували головним чином з євреями, відносин з селянами практично не підтримували й ставилися до них із зневагою. Не було прикладів, щоб німець-колоніст одружився на селянці або німка вийшла заміж за селянина⁵⁸.

Однак, незважаючи на відсутність тісних контактів німців з місцевим населенням, неправильним буде повністю заперечувати наявність певних взаємовпливів. Упродовж декількох поколінь мовний словник колоністів поповнився значною кількістю запозичень з української, російської, польської мов. Так німецькі дослідники А. Мюллер і А. Янс звернули увагу на абсолютне домінування серед запозичень слів польського й українського походження, а також на використання німцями слів з російської мови та їдиш, які знайшли значне поширення й серед українців⁵⁹. Запозичення стосувалися сфери господарського життя, оточуючого середовища, побуту й зовсім були відсутніми в духовному житті колоністів. Церква та школа залишалися основою збереження чистоти німецьких традицій, віри і культури в краї.

Частина німецького населення була залучена в систему російської народної освіти, де мала можливість вивчати російську мову. Загалом рівень знань російської мови серед німців був низьким. У 1897 р. в Волинській губернії на-

⁵⁵ Рихлік Є.А. Досліди над чеськими колоніями в Україні // Записки етнографічного товариства. К., 1925. Кн. 1. С. 34.

⁵⁶ ЦДІАК України, ф. 442. оп. 614, спр. 238, арк. 11.

⁵⁷ Стурбований посиленням німецької колонізації південно-західних губерній царський уряд з 80-х рр. XIX ст. звернувся до активної реалізації політики її обмеження. Одним із заходів такого характеру стало підпорядкування всіх іноземних шкіл на території Київської, Подільської та Волинської губерній Міністерству народної освіти, безпосередньо інспекторам народних училищ. Всі навчальні програми національних шкіл були перероблені на загальноросійський манер, у німецьких школах запроваджено обов'язкове вивчення російської мови. Однак, система навчання в німецьких школах, які були типовими зразками ортодоксально-конфесійно-школи, що існували в Німеччині, змінювалася дуже повільно. Значно зменшилася кількість батьків, що погоджувалися віддавати дітей у російськомовні школи, давала про себе знати нестача вчителів, які володіли російською мовою (Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 693, спр. 292, арк. 7). Нерідко німці виявляли непокору при нав'язуванні їм нової системи навчання (ЦДІАК України, ф. 442, оп. 690, спр. 252, арк. 1-9).

⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 442. оп. 617, спр. 114, арк. 1.

⁵⁹ Jahns A. Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte. 3 Folge. Historical Verein Wolhynien. – Schwabach, Wisentheid, 1984. – S. 156; Mueller A. Mutterlaut...oder der Gebrauch fremder Woerter in Wolhynien // Wolhynische Hefte. 10 Folge. – Schwabach, Wisentheid, 1996. S. 32.

звали себе грамотними на основі російської мови 11,17% всіх колоністів. При цьому в містах, де німці мали ширші й активніші контакти з місцевим населенням, що і викликало об'єктивну необхідність знання російської мови для спілкування, цей показник був значно вищим – 62%. У сільській місцевості за відсутності такої необхідності – лише 10,9%⁶⁰.

З появою ринку вільної робочої сили значним стало використання праці місцевого населення в німецьких колоніях, що створило сприятливий ґрунт для поширення в його середовищі віровчень різних течій християнства, котрі збереглися на Волині й до сьогоднішнього дня. Так в кінці XIX ст. в губернії вже нараховувалося 5 981 прибічників баптизму⁶¹. Із заселенням великої території Волині німцями тут з'явився і штундизм. Російський уряд переслідував штундистів, а поширення секти серед місцевого населення відніс до негативних наслідків німецької колонізації⁶².

Антинімецька спрямованість політики російського уряду кінця XIX – початку XX ст. викликала активні міграційні процеси колоністів, які в пошуках більш вигідних економічних умов життя переселялися в Прибалтику, Курляндію, Сибір, а також емігрували в Америку, Бразилію, Аргентину.

III. Містечкові євреї:

культурна відособленість чи взаємодія?

У досліджуваній період взаємодія культур наклала свій відбиток і на волинські міста і містечка. Урядові укази про входження краю до складу смуги єврейської осілості⁶³ лише закріпили існуючий стан, при якому значну частину населення губернії складали євреї. Розташовуючись в статистичних оглядах поруч з Віленською і Ковенською губерніями, вже в середині XIX ст. Волинь за кількістю проживаючих на її території юдеїв випереджала інші регіони смуги осілості⁶⁴. Найбільша після українців етнорелігійна група

краю становила 13,21% загальної кількості жителів, досягнувши у 1913 р. 548 176 осіб⁶⁶. Більш ніж десятикратне збільшення єврейської громади губернії визначалося в першу чергу процесами природного відтворення⁶⁶ і лише частково внутрішніми міграціями, викликаними процесами законодавчого регулювання розселення євреїв в смузі осілості при збереженні заборони проживання за її межами. Це призвело до штучної концентрації євреїв у містах і містечках західних губерній імперії, Волині зокрема. Міста краю більше чим на половину (50,77% всіх жителів) склалися з єврейського населення, у містечках їх питома вага була ще вищою, досягаючи 80–90%⁶⁷.

Саме в міських поселеннях, які виступали в ролі своєрідних центрів релігійної, культурно-національної відособленості, традиційного побуту, сформувався особливий уклад єврейських громад. Він визначив риси планування й архітектури таких поселень. Тут на ярмаркових площах, а також у сільській місцевості в силу зайнятості євреїв торгівлею, ремеслами, орендним утриманням маєтків, промислових закладів, євреї активно контактували з місцевим населенням. Така взаємодія сприяла входженню в розмовну українську мову багатьох запозичень з їдиш, в якому в свою чергу були представлені полонізми й українізми, частковому мовному білінгвізму євреїв. Цілеспрямована діяльність царського уряду щодо поширення серед євреїв російської мови і російської культури через створену мережу казенних училищ не привела до бажаних результатів. При загальній грамотності 32,63% лише більше половини євреїв (17,36%) показали знання російської мови, 15,27% – грамотність на інших мовах⁶⁸.

Сфера економічної діяльності євреїв, яка переважно визначала їх взаємини з місцевим населенням, а також антисемітизм, який став в Російській імперії офіційною політикою, сприяли

⁶⁰ Первая всеобщая перепись. С. 115, 119.

⁶¹ Памятная книжка Волынской губернии на 1895 год. Житомир, 1895. С. 13.

⁶² ЦДІАК України, ф. 442. оп. 618, спр. 58, арк. 5-6.

⁶³ ПСЗРИ. Т. X. СПб., 1806. С. 308-310.

⁶⁴ Волынские губернские ведомости. 1866. № 48. С. 3.

⁶⁵ Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1900. С. 25.

⁶⁶ Кабузан В.М., Наулко В.І. Євреї на Україні, в СРСР і світі: чисельність і розміщення // Український історичний журнал. 1991. № 6. С. 57.

⁶⁷ Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. СПб., 1912. Т. V. С. 737.

⁶⁸ Первая всеобщая перепись. С. XIV.

формуванню серед багатьох жителів Волині негативного стереотипу щодо євреїв. Обмежувальне законодавство і погроми викликали серед євреїв на початку ХХ ст. активні еміграційні процеси.

Висновки

Підводячи підсумки, можна відзначити, що у своєму розвитку в складі Російської імперії Волинь продовжувала залишатися зоною контактів народів, що накладало на регіон відбиток своєрідності. Складна багатоплановість етнокультурного розвитку значною мірою обумовлювалася міграційними рухами, пов'язаними, у тому числі, з прикордонним розташуванням краю. Якщо в першій половині ХІХ ст. їх викликали значним чином політичні причини, то подальші економічні перетворення імперії лише посилювали міграції, що вплинуло на зміну етнічної структури населення губернії.

У результаті міграційних процесів і ряду факторів політичного, адміністративного, культурного і релігійного характеру на цій території склалася особлива громадська, етнічна та конфесійна структура населення, а також його мовна диференціація. Напередодні Першої світової війни серед жителів Волинської губернії з урахуванням рідної мови налічувалося 69,7% українців, 14,2% євреїв, 6,2% поляків, 5,1% німців, 3,6% росіян, 0,7% чехів. Найбільшою неоднорідністю характеризувався склад міського населення губернії, представлений 50,8% жителів єврейської національності, приблизно однакоvim співвідношенням українців (19,7%) і росіян (19%), 7,6% поляків, 0,9% німців⁶⁹.

Царизм протягом усього історичного періоду в першу чергу прагнув звести до мінімуму польські впливи, що свідчили про минуле краю як складової Речі Посполитої. Реалізація такого політичного спрямування активізувалася польськими повстаннями і проповідуваними ідеями польського націоналізму, який розглядав ці землі як споконвічно польські. Обмеження економічного впливу польських землевласників, які посідали в губернії домінуючі позиції, заборона греко-католицької церкви, як інституції, що створювала основу для поширення пропольських настроїв в середовищі місцевого населення, підтримка іноземних селян у справі колонізації краю, русифікація (деполонізація), у першу чергу в сфері освіти, стали головними за-

ходами в цьому напрямку. Безумовно, більш ніж столітній період був достатнім часом для того, щоб досягти поставлених цілей. Якщо співвідношення між польським і російським землеволодінням вдалося змінити лише частково, то в поширенні і зміцненні серед основної маси українців державної ідеології за допомогою православної церкви, яка залишалася стрижнем духовного життя населення, російський уряд досяг значних результатів. Разом з тим корінне населення не залишалось пасивним об'єктом асиміляції польської та великоросійської культур, місцева живе середовище не в меншій мірі впливало на політично домінуючі етнічні групи.

Складні взаємодії, що відбувалися в контактній зоні між сусідніми народами і окремими етнічними групами, справляли значний вплив на головні визначники етнічності – самосвідомість, мову, традиційно-побутову культуру. Для абсолютної більшості українців, селян-поляків у досліджуваній період основу етнічної свідомості продовжувала складати релігійна самоідентифікація. Місцеві жителі, тісно пов'язані із своїм селом, сусідами, рідною говіркою, фольклором, місцевими традиціями на перший план висували зв'язки з православ'ям або католицизмом, що дозволяли їм об'єднатися в певну конфесійну групу. Разом з тим тривале проживання в своєрідній контактній зоні вплинуло на формування неоднорідної мовної диференціації населення: етнічна самосвідомість і рідна мова не завжди і не скрізь збігалися. Так багато поляків розмовляло українською мовою, під впливом національної політики і шкільної освіти частина українців стала російськомовними.

Разом з тим на початку ХХ ст. поліетнічність створила ширшу основу для протиставлення «ми – вони». Саме вона послужила важливим чинником, що сприяв формуванню серед малоросів, які характеризувалися в основній своїй масі переважанням релігійної самоідентифікації, національної самосвідомості.

Необхідно також наголосити на важливості етнічних процесів для розвитку на Волині культурних зв'язків, традицій міжетнічної взаємодії, які залишили свій помітний слід у життєдіяльності всіх народів, які її населяли. На прикладі Волині можна спостерігати різні форми міжетнічних зв'язків корінного населення з етнічними групами: культурні контакти

⁶⁹ Статистический ежегодник России 1915 г. СПб., 1916. С. 68-69.

шляхом торгівлі та обміну, економічної діяльності (з євреями, німцями), більш глибокі взаємозв'язки інтеграційного характеру (з поля-

ками і чехами). Також важливо підкреслити, що вплив між етнічними групами був взаємним, а не одностороннім.

References

- Adamowski, A. (1992). Wierzenia i szwyczaje polsko-ruskiego pogranicza. *Twórczość Ludowa. Kwartalnik Stowarzyszenia Twórców Ludowych – People's Creativity. A quarterly of the Association of Folk Artists*, 3–4, 40–45. [in Polish].
- Askenazi, Sh. (1915). *Carstvo Pol'skoe. 1815–1830*. Moskva, [in Russian].
- Balaban, M., Bershtejn-Vishnicer, R. i dr. (1914). *Istoriya evrejskogo naroda* (Vol. 11). Moskva. [in Russian].
- Baliński, M. & Lipiński, T. (1844) *Starożytna Polska pod względem geograficznym, historycznym i statystycznym*. Warszawa. [in Polish].
- Bruck, S. I. & Kabuzan, V. M. (1981). Chislennost' i rasselenie ukrainskogo e'tnosa v XVIII – nachale XX vv. *Sovetskaya e'tnografiya – Soviet ethnography*, 5, 81–88. [in Russian].
- Buravskiy, O. A. (2004). *Poliaky Volyni u druhij polovyni XIX – na pochatku XX st.* Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU. [in Ukrainian].
- Central'nyj Statisticheskij Komitet MVD. (Comps.). (1916). *Statisticheskij ezhegodnik Rossii 1915 g.* Petrograd. [in Russian].
- Chubinskij, P. P. (Comp.). (1872). *Trudy e'tnograficheskko-statisticheskoy e'kspedicii v Zapadno-Russkij kraj snaryazhennoj imperatorskim Russkim geograficheskim obshhestvom. Yugo-Zapadnyj otdel.* (Vol. 7). Peterburg. [in Russian].
- Dergachev, V. (1995) *Koncepciya marginal'noj komplimentarnosti* / Ed. by A. I. Chemov Odessa. [in Ukrainian].
- Dubnov, S. M., Kacnel'son, L. I. (Eds.). (1912). *Evrejskaya e'nciklopediya. Svod znaniy o evrejstve i ego kul'ture v proshlom i nastoyashhem* (Vol. V). Sankt-Peterburg: Tipohrafiya Aktsyonernoho obshchestva "Brokhauz-Efron". [in Russian].
- Gromachevskij, S. G. (1904). *Ogranichitel'nye zakony po zemlevladieniyu v Zapadnom krae, s istoricheskim obzorom ix, zakonodatel'nymi motivami i razy'asneniyami*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Ivaschenko, O. M. & Polischuk, Yu. M. (1998). *Yevrei Volyni: Kinets' XVIII – pochatok XX stolittia*. Zhytomyr: Volyn. [in Ukrainian].
- Jahns, A. (1984) Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen. *Wolhynische Hefte. Historical Verein Wolhynien – Volyn notebooks. Historian club Wolhynien*, 3, 153–162. [German].
- Kabuzan, V. M. & Naulko, V. I. (1991). Yevrei na Ukraini, v SRSR i sviti: chysel'nist' i rozmyschennia. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 56–68. [in Ukrainian].
- Kabuzan, V. M. (1963). *Narodonaselenie Rossii v XVIII – pervoj polovine XIX v. (po materialam revizij)*. Moskva, [in Russian].
- Kalischuk, O. M. (2001). Riven' natsional'noi svidomosti na Volyni ta Halychyni na pochatku KhKh st. *Naukovyj visnyk Volyns'koho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky – Scientific bulletin VGU. Historical sciences*, 10, 11–19. [in Ukrainian].
- Kappeler, Andreas. (2001). Mazepyntsi, malorosy, khokhly: ukrainsi v etnichnij hierarkhii Rosijs'koi imperii. *Kyivs'ka starovyna – Kiev's antiquity*, 5, 8–17. [in Ukrainian].
- Kostiuk, M. (2003). *Nimets'ki kolonii na Volyni (XIX – pochatok XX st.)*. Ternopil': Pidruchnyky i posibnyky. [in Ukrainian].
- Kozak, D. N. (1992). *Etnokul'turna istoriia Volyni (I st. do n. e. – IV st. n. e.) / AN Ukrainy, In-t arkhelohii*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Krushel'nyts'ka, L. I. (1985). *Vzaiemozv'iazky nase-lennia Prykarpattia i Volyni z zemliamy Skhidnoi i Tsentral'noi Yevropy*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Kryzhanivskiy, O. P. & Plokhij, S. M. (1994). *Istoriia tserkvy ta religijnoi dumky v Ukraini. U 3-kh knykhakh. Kn. 3. Kinets' XVI – seredyna XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
- Kryzhanovskij, E. M. (1890). Chexi na Volyni. In E. M. Kryzhanovskij. *Sobranie sochinenij.* (Vol. 2, pp. 805–981). Kiev. [in Russian].
- Lesiow, M. (1977). Folklor pogranicza polsko-ukrainskiego. *Literatura i chlopska*, 16–18, 173–194. [in Polish].
- Levickij, O. (1906). *O polozhenii krest'yan Yugo-Zapadnogo kraya vo 2 j chetverti XIX st. (Otdel'nyj ottisk iz zhurnala "Kievskaya starina")*. Kiev. [in Russian].
- Makarchuk, S. A. (1983). *E'tnosocial'noe razvitie i nacional'nye otnosheniya na zapadno-ukrainskix zemlyax v period imperializma. L'vov.* [in Ukrainian].
- Maraxov, G. I. (1967). *Pol'skoe vosstanie 1863 goda na Pravoberezhnoj Ukraine*. Kiev. [in Russian].
- Marczyński W. (1820–1823). *Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskie*. T. I–III. Wilno. [in Polish].
- Matsuzato, Kimitaka (Ed.). (2000). "Early Modern Ukraine Between East and West": projectories of an Idea. *Regions: A prism to View the Slavic-Eurasian*

- World. Towards a Discipline of "Regionology"*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University (pp. 50–69). [in Russian].
- Matsuzato, Kimitaka. (2000). Pol'skij faktor v Pravoberezhnoj Ukraine s XIX po nachalo XX veka. *Ab Imperio*, 1, 81–99. [in Russian].
- Mueller, A. (1996). Mutterlaut...oder der Gebrauch frenider Woerter in Wolhynien. *Wolhynische Hefte. Historical Verein Wolhynien – Volyn notebooks. Historian club Wolhynien*, 10, 28–45. [German].
- Naulko, V. I. (1965). *Etnichnyj sklad naselennia Ukrain'skoi RSR (statystyko-kartohrafichne doslidzhennia)*. Kyiv: Nauk. dumka. [in Ukrainian].
- Naulko, V. I. (1975). *Razvitie mezhe'tnicheskix svyazej na Ukraine (istoriko-e'tnograficheskij ocherk)*. Kiev. [in Russian].
- Naulko, V. I. (1998). *Khto i vidkoly zhyve v Ukraini*. Kyiv: Holovna spetsializovana redaktsiia literatury movamy natsional'nykh menshyn Ukrainy. [in Ukrainian].
- Perkovs'kyj, A. L. (1969). Etnichna i sotsial'na struktura naselennia Pravoberezhnoi Ukrainy u XVIII st. *Istorychni dzhherela ta ikh vykorystannia*, 4, 196–209. [in Ukrainian].
- Perogovskij, V. (1879). *Materialy dlya istorii Volyni*. Zhitomir. [in Russian].
- Petrov, N. I. (Ed.). (1888). *Volyn'. Istoricheskie sud'by Yugo-Zapadnogo kraya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Petrova, A. O. (2016). Porubizhzhia, pohranychchia, kontaktna zona: do pytannia vyvchennia temy v ukrains'kij istoriohrafii. *Istorychnyj arkhiv. Naukovi studii – Historical archive. Scientific studios*, 15, 205–209. [in Ukrainian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii (1806). Vol. X. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii. (1830). Vol. XXIII. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Ponomar'ov, A. P. (1996). *Etnichnist' ta etnichna istoriia Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Popovych, M. (1998). *Narys istorii i kul'tury Ukrainy*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Potockij, I. (1829). *Drevnyaya istoriya Volynskoj gubernii*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Rashin, A. G. (1956). *Naselenie Rossii za 100 let (1811–1913 gg.)*. *Statisticheskie ocherki*. Moskva, [in Russian].
- Rittix, A. F. (1863). *Atlas narodonaseleniya Zapadno-Russkogo kraya po ispovedaniyam*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Romantsov, V. (1998). *Ukrains'kyj etnos: na odvichnykh zemliakh ta za ikhnimy mezhamy (XVIII–XX stolittia)*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Rykhlik, Ye. A. (1925). *Doslidy nad ches'kymy koloniiamy v Ukraini. Zapysky etnografichnoho tovarystva – Notes of the ethnographic society*, 1, 24–39. [in Ukrainian].
- Saievych, M. (1997). *Etnolinhvistychnyj atlas Prybuzhzhia. Polissia. Etnikos, tradytsii, kul'tura*, 63–67. [in Ukrainian].
- Scherbak, N. O. (2005). *Natsional'ne pytannia v politytsi tsaryzmu u Pravoberezhnij Ukraini (kinets' XVIII – pochatok XX stolittia)*. Kyiv: PTs "Ryzohrafika". [in Ukrainian].
- Shandra, V. (1999). *Kyivs'ke heneral-hubernatorstvo (1832–1914): Istoriia stvorennia ta diial'nosti, arkhivnyj kompleks i joho informatyvnyj potentsial*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Shul'ha, S. A. (2018). *Chekhy v Zakhidnij Volyni: vid oselennia do reemhratsii*. Luts'k: Vezha-Druk., [in Ukrainian].
- Sokolovskij, S. V. (2001). *Obrazy Drugix v rossijskoj nauke, politike, prave*. Moskva, [in Russian].
- Svod zakonov Rossijskoj imperii, dopolnennyj po prodolzheniyam 1906, 1908 i 1910 gg. i pozdnejshimi uzakonenyami 1911 i 1912 godov. (1913). Vol. V–XII. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Trojnickij N. A. (Ed.). (1904). *Pervaya Vseobshhaya perepis' naseleniya Rossijskoj imperii, 1897 g. VIII. Volynskaya guberniya*. Sankt-Peterburg. [in Russian].
- Vaculik, J. (1997). *Dejiny volynskych Cechu. T. 1. (1868–1914)*. Praha. [in Czech].
- Vojtsekhivs'kyj, Yu. S. (1993). *Z rodovodu ukrains'koi pol'schyzny: osoblyvosti movy i kul'tury. Vidrodzhennia – Renaissance*, 9, 72–74. [in Ukrainian].
- Volynskij Gubernskij Statisticheskij komitet (Ed.). (1895). *Pamyatnaya knizhka Volynskoj gubernii na 1895 god*. Zhitomir: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
- Volynskij Gubernskij Statisticheskij komitet (Ed.). (1913). *Pamyatnaya knizhka Volynskoj gubernii na 1914 god*. Zhitomir: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
- Volynskij Gubernskij Statisticheskij komitet (Ed.). (1914). *Obzor Volynskoj gubernii za 1913 god*. Zhitomir: Tipografiya Gubernskogo Pravleniya. [in Russian].
- Yakovenko, N. (2002). *Paralel'nyj svit. Doslidzhennia z istorii uiavlennia ta idej v Ukraini XVI–XVII st*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Yaroshevich, A. I. (1908). *Ocherki e'konomicheskoi zhizni Yugo-Zapadnogo kraya*. Kiev. [in Russian].
- Zabelin A. (Ed.). (1887). *Voенно statisticheskoe obozrenie Volynskoj gubernii. (Vol. I)*. Kiev. [in Russian].
- Zahajkevych, M., Pylypchuk, R., Fedorchuk, O. & Kashuba, O. (1998). *Ukrains'ko-pol's'ki mystets'ki vziemyny XX stolittia*. L'viv ; Kyiv. [in Ukrainian].